

הרב שלמה זאב פיק
ר"מ במכון הגבוה לתורה
אונ' בר-אילן

סיפור יציאת מצרים והתשובה לבן החכם שיעור מפי השמועה ממרן הגרי"ד סולובייצ'יק זצ"ל¹

התשובה לבין החכם

המצווה המרכזית בליל הסדר, היא סיפור יציאת מצרים. מו"ר הרב יוסף דב סולובייצ'יק זצ"ל (הרב' בפי תלמידיו) הרחיב פעם אחר פעם אודות מהות מצווה זו ומרכיביה. באחד משיעוריו בבית כנסת מוריה, דן הרב במצוות סיפור יציאת מצרים ובתשובה לבן החכם. לדעת הרב, אחד המרכיבים של סיפור יציאת מצרים הוא תלמוד תורה, כלומר לימוד הלכות הפסח. מקבילה לדברי בעל ההגדה: "מעשה ברבי אליעזר ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה וכו' והיו מספרין ביציאת מצרים כל אותו הלילה עד שבאו תלמידיהם ואמרו להם רבותינו הגיע זמן קרית שמע של שחרית", נמצא בתוספתא מסכת פסחים²: "חייב אדם לעסוק בהלכות הפסח כל הלילה אפילו בנו אפילו בינו לבין עצמו אפילו בינו לבין תלמידו. מעשה ברבן גמליאל וזקנים שהיו מסובין בבית ביתוס בן זונין בלוד והיו עסוקין בהלכות הפסח כל הלילה עד קרות הגבר הגביהו מלפניהן ונועדו והלכו להן לבית המדרש". בתוספתא המוקד הוא תלמוד תורה, והרב הגדיר זאת כך: "לימוד הלכות פסח הוא קיום סיפור יציאת מצרים". אין לך ראייה יותר טובה ממה שמשיבים לבן החכם: "חכם מה הוא אומר: (דברים ו) מה העדות והחוקים המשפטים אשר צוה ה' אלהינו אתכם, ואף אתה אמור לו כהלכות הפסח

¹ קיצור הדברים ראה אור בהצופה ערב יו"ט אחרון של פסח תשס"ג תחת הכותרת: "פסח – הלכה והגות במשנתו של הרב סולובייצ'יק: התשובה לבן החכם". במסגרת הדברים שמופיעים כאן, אני מפרסם את כל מה שרשמתי בשיעור שמסר הרב בבית הכנסת מוריה (אור ליא בניסן תשל"ד), וכן מרשומות של ידידי תלמידי הרב זצ"ל, הרבנים ישראל ריבקיין ויוסף אדלר שליט"א. כמו כן שילבתי הערות והוספות מדברי הרב זצ"ל ששמעתי ממנו בשיעורים אחרים או שראיתי בחידושי התורה שהרב פרסם או פרסמו תלמידיו בשמו.

² מהדי' ש' ליברמן, פיי' הלי' יא-יב, והובא בהגהות מיימוניות להגדה של פסח, אות א.

אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן. הגר"א גרס: "אף אתה אמור לו הלכות הפסח (בלי כ"ף) אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן", ולמד פשט שהכוונה שצריכים ללמוד את הלכות פסח, דהיינו את כל מסכת פסחים עד המשנה האחרונה – "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן".

הרב ציין שבהגדה התשובה לבן החכם היא עניין הלכות הפסח, אבל בפרשת ואתחנן (דברים פרק ו) התורה משיבה לבן החכם תשובה מפורטת:

(כ) כי ישאלך בנך מה אמר לך לאמר מה העדות והחקים והמשפטים אשר צוה ה' אלקיני אתכם: (כא) ואמרתי לבנך עבדים היינו לפרעה במצרים ויוציאנו ה' ממצרים ביד חזקה: (כב) ויתן ה' אותות ומפתים גדלים ורעים במצרים בפרעה ובכל ביתו לעינינו: (כג) ואותנו הוציא משם למען הביא אותנו לתת לנו את הארץ אשר נשבע לאבותינו: (כד) ונצונו ה' לעשות את כל החקים האלה ליראה את ה' אלקיני לטוב לנו כל הימים לחייתנו כהיום הזה: (כה) וצדקה תקיה לנו כי נשמר לעשות את כל המצוה הזאת לפני ה' אלקיני כאשר צונו:

נמצא שבתשובה לבן החכם יש שני חלקים: א) סיפור יציאת מצרים;³ ב) ללמוד הלכות פסח. בפסוקים כא-כג נמצא המרכיב של סיפור יציאת מצרים. המשך הפרשה – פסוק כד – מתייחס ללימוד הלכות פסח.

מדוע איפוא בעל ההגדה מביא בתשובה לבן החכם את לימוד הלכות פסח בלבד? הרב הסביר שכשהתורה בפרשת ואתחנן דנה בבן החכם, יתר הבנים אינם מוזכרים, ולכן התורה מסרה את התשובה המלאה הכוללת את שני הדינים של סיפור יציאת מצרים ואילו בהגדה של פסח כל הבנים הם נוכחים, ומספרים לכל הבנים את סיפור יציאת מצרים, ולכן בעל ההגדה מדגיש את המיוחד בתשובה לבן החכם – לא רק מספרים את סיפור יציאת מצרים אלא מלמדים אותו הלכות הפסח, שהרי לימוד הלכה חשוב ביותר, הוא התכלית של יציאת מצרים.

הרב הוסיף ואמר שבאמת יש שלושה מרכיבים של סיפור יציאת מצרים: א) עצם הסיפור; ב) הלל ושבח, על פי הפסוק בישעיהו (ל,כט) "השיר והקהל לכם קליל התקדש חג"; ג) תלמוד תורה. תלמוד תורה הוא המרכיב החשוב ביותר מפני שזו התכלית של יציאת מצרים, וכמו שכתב החינוך (מצוה שו)

³ כלומר תיאור מה קרה באותו לילה, וכלשונו של הרמב"ם חמץ ומצה ז,ב: "מה שאירע לנו במצרים ונסים שנעשו לנו".

במצוות ספירת העומר: "שתקבלו התורה שהיא העיקר הגדול שבשביל זה הם נגאלים והיא תכלית הטובה שלהם". כל תכלית יציאת מצרים היא קבלת התורה. "ויצונו" זהו שבועות – עצרת לפסח.

מי שואל את ה"מה נשתנה?" הבן החכם! התם, הילד הקטן, שואל "מה זאת", אבל החכם שואל: "מה העדות והחקים והמשפטים אשר צוה ה' אלקינו אתכם". אפשר להדגים את העדות והחקים עם ה"ארבע קושיות" – שאלות המתייחסים לכל היקף ההגדה: "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, שבכל הלילות אנו אוכלים חמץ ומצה והלילה הזה כולו מצה" (ובהמשך – מרור, טיבול והסבה) – "מה העדות והחקים והמשפטים אשר צוה ה' אלקינו אתכם".

הלכות סיפור יציאת מצרים הנאמרות לבן החכם

לפי זה, אם הבן החכם שואל את "ארבע הקושיות", עונים לו מיד כמו שכתוב בתורה: "עבדים היינו לפרעה במצרים ויוציאנו ה' אלקינו משם ביד חזקה" – וזהו סיפור המעשה של יציאת מצרים.⁴ ומיד עוברים להלכות הפסח ומוסיפים: "ואילו לא הוציא הקדוש ברוך הוא את אבותינו ממצרים עדיין אנו ובנינו ובני בנינו משועבדים היינו לפרעה במצרים", זו ההלכה שבכלל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים, ודבר זה מחייב הלל. יש דין נוסף: "מצווה עלינו לספר ביציאת מצרים" – יש חיוב על כל יהודי לספר ביציאת מצרים.

אחר כך דן בעל ההגדה בשיעורה של מצוות סיפור יציאת מצרים: "וכל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח", כלומר יש לו קיום מצווה. יתר-על-כן, הואיל וקיים מרכיב של תלמוד תורה – ותלמוד תורה בכלל "אלו דברים שאין להם שיעור", לכן לסיפור יציאת מצרים אין שיעור.

מי חייב במצוות סיפור יציאת מצרים? "ואפילו כולנו חכמים כולנו נבונים כולנו זקנים כולנו יודעים את התורה מצווה עלינו לספר ביציאת מצרים".

⁴ זכורני שפעם בנכחות קהל רב של עשרות רבני ארצות הברית, שאל הרב: "מי אומר את ה'מה נשתנה?! וענו כולם "הבן הקטן!" ו/או "הבן הצעיר!" הרב צחק, והעיר להם מן הסוגיה בפסחים (קטז, א) שהבן החכם הוא השואל את ה"מה נשתנה?".

⁵ להמשך הסיפור, אומרים לו ואידך גמור, כלומר המשך הסיפור ופרטיו יבואו כשנתייחס ליתר הבנים.

כדי להדגים מי חייב ומה זמנה של המצווה, בעל ההגדה הביא מיד את הסיפור של חמשה גדולי הדור שהיו מסובין בבני ברק ומספרים ביציאת מצרים עד זמן קריאת שמע של שחרית. (על סוף זמנה - להלן).

ומה עם סיפור יציאת מצרים וזכירתה בכל ימות השנה? בעל ההגדה מביא מיד את המשנה בברכות (סופ"ק): "אמר להם רבי אלעזר בן עזריה הרי אני כבן שבעים שנה ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות עד שדרשה בן זומא, שנאמר (דברים טז): 'למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך', ימי חיך הימים, כל ימי חיך הלילות, וחכמים אומרים ימי חיך העולם הזה, כל ימי חיך להביא את ימות המשיח". יש לזכור יציאת מצרים כל יום. (ענין זה יתבאר בהרחבה בהמשך).

לאחר מכן, התרכז בעל ההגדה במצוות והגדת לבנך וארבעת הבנים, ושיש לספר לכל בן לפי ההתפתחותו האינטלקטואלית, וכלשונו של הרמב"ם בהלי חמץ ומצה (ז, ב): "לפי דעתו של בן אביו מלמדו... הכל לפי דעתו של בן". "כנגד ארבעה בנים דברה תורה" – אינו דומה הסיפור לבן התם לסיפור לבן חכם. אי אפשר להפטר מהחוב ולומר שהילד אינו מתעניין ביציאת מצרים, ומה עוד – הוא לא חכם. למה לבזבז לילה שלם בניסיון להחדיר משחו מסיפור יציאת מצרים לתוך ראשו? אלא כנגד ארבעה בנים דברה תורה, צריכים להסביר את יציאת מצרים לכל בן, אפילו אם לשם כך יש להקדיש את כל הלילה.

אחר כך דן בעל ההגדה בעיתוי של המצוה: "יכול מראש חדש, תלמוד לומר ביום ההוא, אי ביום ההוא יכול מבעוד יום, תלמוד לומר בעבור זה, לא אמרתי אלא בשעה שמצה ומרור מונחים לפניך". ובזה הגדיר את תחילת זמנה של מצוות סיפור יציאת מצרים.

נמצא שההגדה מסודרת להפליא: לקושיית הבן החכם "מה נשתנה", כלומר: "מה העדות והחוקים וכו'", עונים מיד "עבדים היינו לפרעה במצרים", כדי לקיים את מצוות סיפור יציאת מצרים [ויתר הפירוט בסיפור יבוא עם התשובה ליתר הבנים]. אבל מיד מוסיפים ענין נוסף – הלכות הפסח.

הרב העיר שבדרך כלל, חג הפסח הוא החג ה"לומדישה" ביותר מבין הימים טובים. כדי למכור חמץ, צריך להיות מומחה בחושן משפט, שהרי שטר מכירת חמץ הוא קשה להבינה על פי דין במסגרת כל דיני ממונות. צריכים

⁶ אין בידי תרגום קולע למונח זה; אולי יש לתרגמו: "לימוד עיוני".

להיות בקיאים ביורה דעה כדי לדון בדיני תערובת חמץ, ריחא מילתא, נותן טעם ועוד דינים. צריכים ידע באורח חיים בשביל כלל הלכות פסח. צריכים ידע בחושן משפט כדי להבין את גדרי האיסורים של בל יראה ובל ימצא בהם יש מרכיבים של דיני ממונות כגון: אחריות, ודבר הגורם לממון ועוד. ממילא, כשלומדים עם בן החכם, היינו יכולים ללמוד במשך שעות את כל ההלכות האלו [מלבד הלכות קרבן פסח]. אולם באיזה הלכות בחרו חז"ל להתרכז בתשובה לבן החכם? בהלכות הקשורות לסיפור יציאת מצרים.

"ובזרוע נטויה"

הרב לא הסתפק בדברים אלו, והוסיף פירושים לדברי ההגדה. בתורה נאמר: "עֲבָדִים הָיִינוּ לְפָרְעָה בְּמִצְרַיִם וַיֹּצִיאֵנוּ ה' מִמִּצְרַיִם בְּיַד חֲזָקָה", בעל ההגדה הוסיף "ובזרוע נטויה". הביטוי "ובזרוע נטויה" נמצא בפרשת ביכורים "ארמי אובד אבי" (פרשת כי תבוא, דברים כו, ח): "וַיֹּצִיאֵנוּ ה' מִמִּצְרַיִם בְּיַד חֲזָקָה וּבְזֶרַע נְטוּיָה וּבְמַכָּא גְדֹל וּבְאֲתוֹת וּבְמִפְתֵּיִם". מה בין "יד חזקה" ל"זרוע נטויה"? ועוד, למה זרוע נטויה בפרשת ביכורים? ובסוף, למה בעל ההגדה הוסיף ביטוי זה בתוך התשובה לבן החכם?

הרב הסביר שבפשטות היד חזקה היא היד שהכיתה והענישה את פרעה. אולם, זרוע נטויה מסמלת שכל מה שקרה במצרים, יקרה לעתיד לבוא, ולאורך כל הדורות יהיה אותו דבר. הזרוע הנטויה פירושו שהקב"ה מוכן ומזומן להגן עלינו משמד ומהתבוללות. הזרוע הנטויה היא ההבטחה להשגחה תמידית על כלל ישראל לאורך כל הדורות. כשהבן החכם הוא השואל למה חייבים במצוות של פסח, היה די בתשובה של "יד חזקה", כלומר שהקב"ה הוציא אותנו ממצרים, ודי היה בזה לחייב במצוות סיפור יציאת מצרים.

אולם מהותה של פרשת ביכורים היא הכרת הטוב, וכדברי ספר החינוך מ' תרו:

ראוי לו לעורר לבבו בדברי פיהו ולחשוב כי הכל הגיע אליו מאת אדון העולם, ויספר חסדיו יתברך עלינו ועל כל עם ישראל דרך כלל, ועל כן מתחיל בעניין יעקב אבינו שחלצו הא-ל מיד לָבָן ועניין עבודת המצריים בנו והצילנו הוא ברוך הוא מידם, ואחר השבת מבקש מלפניו להתמיד הברכה עליו, ומתוך התעוררות נפשו בשבח השם ובטובו, זוכה ומתברכת ארצו.

בפרשת ביכורים אנחנו לא מודים להקב"ה עבור נס אחד בלבד, אלא מודים לו על כל שהוא עשה עבורנו, דהיינו, הזרוע הנטויה שמושטת אלינו ומגינה עלינו למשך כל ההיסטוריה שלנו, גם העתיד לבוא.⁷

בליל הסדר אנחנו אומרים לבן החכם שסיפור יציאת מצרים אינו הודאה עבור הנסים ביציאת מצרים בלבד, כלומר היד החזקה, אלא צריכים להודות להקב"ה עבור כל חסדיו, עבור מה שמסמלת הזרוע הנטויה. בתורה, האב מספר לבנו מה שקרה בעבר, אבל בהגדה של פסח האב אומר לבנו שיש להודות לקב"ה גם בשביל העתיד. לחכמי הקבלה ולהרבה מן הראשונים, הכוס הרביעי בליל הסדר הוא בשביל הגאולה העתידה, דהיינו הרעיון של הזרוע הנטויה.

הרב הוסיף שבתורה ענה ה' למשה רבנו (שמות ג, יד): "א-היה אשר א-היה" ופרשו חז"ל: "אהיה עמם בצרה זו" – יד החזקה – "אשר אהיה עמם בשעבוד שאר מלכות" – זרוע נטויה (רש"י שם). במצרים, היחס החדש בין הקב"ה לכלל ישראל התחיל וממשיך לעולם ועד – ובזרוע נטויה.

לסיכום: כמענה לשאלת הבן בפרשת ואתחנן, שצריכים לספר ביציאת מצרים, אז די ב"יד חזקה", אפילו בלי ההבטחה של "א-היה אשר א-היה" שהיא ההבטחה על ההשגחה התמידית, דהיינו, די ב"א-היה" בלבד לחייב בסיפור יציאת מצרים – "וַיֹּאמֶר כֹּה תֹאמַר לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶ-הָיָה שְׁלַחְנִי אֲלֵיכֶם" (שמות ג, יד). אבל פרשת "ארמי אובד אבי" היא פרשת ביכורים, פרשת הכרת הטוב. כשמודים לקדוש ברוך הוא על טובתו מזכירים לא רק את היד החזקה, אלא גם את הזרוע הנטויה, ההשגחה התמידית של ה', שבזכותה אנחנו קיימים היום, וכן עבור הגאולה העתידה והנסים שעוד יהיו. לכן, בעל ההגדה הוסיף "זרוע נטויה". בחומש דברים יש רק "יד חזקה" שדי בה כדי לחייב בסיפור יציאת מצרים, אבל בהגדה של פסח, מוסיפים לבן החכם שיש חיוב להודות ולהלל בעד מה שקרה לנו, וכן בעד מה שיקרה לנו, ועלינו להכיר טובה עבור ההשגחה הפרטית התמידית.⁸ לכן מוסיפים את ה"זרוע הנטויה" המחייבת בהלל והודאה.

⁷ לעיל הזכרנו את דברי הרב שיש מרכיב שלישי במצוות סיפור יציאת מצרים והוא הכרת הטוב – הלל, שבח והודאה. כאן יש פירוט ומקור לדין זה. נוסף ונעיר שבהמשך ההגדה דורשים דווקא את הפרשה של "ארמי אובד אבי", שהיא פרשת ביכורים, פרשת הכרת הטוב.

⁸ עיין מסורה ג, ניסן תשי"ג, עמ' ל; ראה עוד רמב"ן לשמות ו, ז.

"מצווה עלינו לספר ביציאת מצרים"

בעל ההגדה פתח במשפט: "ואילו לא הוציא הקדוש ברוך הוא את אבותינו ממצרים עדיין אנו ובנינו ובני בנינו משועבדים היינו לפרעה במצרים ואפילו כולנו חכמים... מצווה עלינו לספר ביציאת מצרים". לקראת סוף "מגיד", בעל ההגדה חזר ואמר: "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים, שלא את אבותינו בלבד גאל אלא אף אותנו גאל... לפיכך אנו חייבים להודות להלל לשבח...". מה פשר כפילות זו?

עבדים היינו – אמנם זה חשוב, אבל לי זה לא קרה – זה קרה להם ואני מספר את סיפורם. אם זה קרה רק לאבותינו די בסיפור בלבד. בעל ההגדה מדגיש שזה קרה לי, קרה לנו, "ואילו לא הוציא הקדוש ברוך הוא את אבותינו ממצרים עדיין אנו ובנינו ובני בנינו משועבדים היינו לפרעה במצרים" ולכן יש עלי חוב של שירה והלל, שבח והודאה. בכל דור ודור חל החיוב הזה, וכלשונו של הרמב"ם (חמץ ומצה ז, ו): "בכל דור ודור חייב אדם להראות את עצמו כאילו הוא בעצמו יצא עתה משעבוד מצרים שנאמר (דברים ו) ואותנו הוציא משם", בצירוף דבריו בהגדה של פסח: "ובכל דור ודור חייב אדם להראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים, שלא את אבותינו בלבד גאל אלא אף אותנו גאל, שנאמר (דברים ו) ואותנו הוציא משם למען הביא אותנו לתת לנו את הארץ אשר נשבע לאבותינו. לפיכך אנו חייבים להודות להלל לשבח...". מפני שזה קרה לי, קרה לנו, החיוב שלנו בשירה הוא יותר גדול, ולכן חייבים בשירה חדשה.

"ואפילו כולנו חכמים כולנו נבונים כולנו זקנים כולנו יודעים את התורה". יש הגדות שלא כתוב בהם "כולנו זקנים"⁹. יש חכמה, בינה ודעת כמו שנמצא במלאכת המשכן אצל בצלאל: "וַיִּצְמַלְא אֹתוֹ רוּחַ אֱלֹקִים בְּתַבְיִינָה וּבְדַעַת וּבְקָל מְלֶאכֶה" (שמות לא, ג). הרב אמר שחכמה זה כוח המחדש, כוח היוצר. בינה זה מבין דבר מתוך דבר. אבל מי הם זקנים? זקן – זה שקנה חכמה, הוא חבר בסנהדרין. פירוש הדברים כעת: אפילו כולנו חכמים, נבונים, כולנו חברי סנהדרין, כולנו יודעים את התורה כולה, דהיינו כמשה רבנו. עמודי הוראה אינם פטורים ממצוות סיפור יציאת מצרים, ויש ענין לשמוע סיפור יציאת מצרים אף מאלו שאינם זקנים. בליל פסח, גם תלמיד

⁹ עיין הרב מנחם מ' כשר, הגדה שלמה, ירושלים תשכ"ז, עמ' יד-טו. גם בנוסח ההגדה של הפסח של הרמב"ם יש שינויי נוסחאות, ראה משנה תורה, זמנים, מהדי שבתי פרנקל, ירושלים תשל"ה, עמ' תשסו.

לפני רבו חייב לספר ביציאת מצרים. בדרך כלל הולכים לבית דין לשאול שאלות – וְקַמְתָּ וְעָלִיתָ אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחָר (דברים יז, ח). בליל פסח לא נהוג כל דיני תלמוד תורה, ולכן מביא בעל ההגדה את ה"מעשה ברבי אליעזר ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא ורבי טרפון". רבי אליעזר ורבי יהושע היו רבותיהם של רבי עקיבא וכולם היו מספרים ביציאת מצרים. בליל הסדר כולם שווים ואפילו תלמיד יכול וצריך להגיד את דעתו אפילו לפני רבו שהוא מגדולי הדור. יש כאן החלפת דיעות – an exchange of views – זה מספר לזה.

גם הרמב"ם (ז, א) הדגיש: "...ואף על פי שאין לו בן, אפילו חכמים גדולים חייבים לספר ביציאת מצרים וכל המאריך בדברים שאירעו ושהיו הרי זה משובח". אפילו אם הוא חושב שהוא יודע את כל התורה כולה, עדיין צריכים ללמוד ולספר. לכן הרב חזר והדגיש שסיפור יציאת מצרים זה תלמוד תורה, והמרכיב של "חזרה" הוא מרכזי לתלמוד תורה, ונועד לכך שנדע ונבין יותר טוב. לא רק לחזור על זה, אלא גם לספר לשני, ובזה זוכים למבט אחר. הסיפור מחדד את ההבנה, ומחדש מידע ויתר הבנה. זה הפשט ב"וכל המרבה לספר ביציאת מצרים, הרי זה משובח" – האדם עצמו הוא כעת אדם יותר משובח מפני שיש לו יותר חכמה ויותר הבנה, הוא למדן יותר גדול, וממילא הוא אדם משובח יותר!

מה בין סיפור יציאת מצרים לזכירת יציאת מצרים

כבר הזכרנו שמן הסיפור של תלמידי החכמים שהיו מסובין בבני ברק אפשר ללמוד מתי המצווה מסתיימת. רבי אלעזר בן עזריה סבור היה שאכילת הפסח היא רק עד חצות, ולפי זה, גם סיפור יציאת מצרים הוא רק עד חצות: "לא אמרתי אלא בשעה שמצה ומרור מונחים לפניך". בכל זאת הוא השתתף בחבורת תלמידי החכמים שהיו מסובים בבני ברק. למה הוא הסיב אתם כל הלילה אם הוא סבור שמצוות סיפור יציאת מצרים הוא עד חצות בלבד? הרב ענה שבפשטות היה אפשר לומר שדברי הברייתא ש"לא אמרתי אלא בשעה שמצה ומרור מונחים לפניך" בא להפקיע שאין שום קיום של מצוות סיפור יציאת מצרים לפני הלילה. אולם, מיד בתחילת ליל טו, ליל הסדר, כבר מתחילה המצווה של סיפור יציאת מצרים וממשיכה אפילו עד אחרי סוף הזמן של אכילת קרבן פסח בחצות. אמנם מצאנו ראשונים הסבורים שאין לקרוא את ההגדה אחרי חצות, וסיפור יציאת מצרים תלוי בזמן קרבן הפסח ואכילתו, והוא הדין להלל (ר"ן על הרי"ף בסוף פרק שני של מסכת מגילה),

אבל הרב טען שהלימוד של הלכות פסח ממשיך כל הלילה, ובזה מודה גם רבי אלעזר בן עזריה.¹⁰

באותו סיפור של החכמים המסובים בבני ברק באו התלמידים ואמרו "הגיע זמן קרית שמע של שחרית". הם לא אמרו "האיר היום" או "הגיע עמוד השחר". מתי מתחיל זמנו של קריאת שמע של שחר? מעמוד השחר או ממתי שיכול להבחין בין תכלת ללבן? לפי הרמב"ם – בעמוד השחר; לפי בעלי התוספות – משיכול להבחין בין תכלת ללבן, וזה אחרי עמוד השחר.¹¹ נמצא שלפי הרמב"ם, התלמידים אמרו שכבר הגיע עמוד השחר והלילה כבר נגמר, וממילא הסתיימה מצוות סיפור יציאת מצרים. אבל לפי התוספות קשה, שהרי מהו הזמן של משיכול להבחין בין תכלת ללבן, ומה הדין של מצוות סיפור יציאת מצרים בין עמוד השחר לזמן זה?

הזכרנו שבעל ההגדה עמד על ההבדל בין זכירת יציאת מצרים שהיא כל השנה כולה לבין סיפור יציאת מצרים שהוא רק בליל פסח. הרב היה מונה – וגם כתב כך בשם סבו ר' חיים – את ההבדלים בין סיפור יציאת מצרים לבין זכירת יציאת מצרים:

(א) סיפור יציאת מצרים הוא פירוט הנסים והנפלאות ואילו זכירה היא, רק הזכרה כל דהו – to mention it.

(ב) סיפור יציאת מצרים הוא הגדה וסיפור לבנים ואילו זכירה היא לעצמו ואין בו הגדה לבנים.

(ג) סיפור יציאת מצרים הוא רק בליל ט"ו בניסן מה שאין כן זכירה היא ביום ובלילה.

(ד) אליבא דרמב"ם סיפור יציאת מצרים הוא מצווה נפרדת במניין המצוות, אולם זכירת יציאת מצרים אינה מצווה נפרדת במניין תרי"ג המצוות, אלא חלק מקריאת שמע, קבלת עול מלכות שמים ועול מצוות כלומר, זכירת יציאת מצרים היא חלק מקבלת עול מלכות שמים.

¹⁰ ראה בהגדה של פסח: שיח הגרי"ד, לקט חידושים, ביאורים ופירושים מהרב יוסף דוב סאלאווייצק זצ"ל בעריכת נכדו הרב יצחק אבא ליכטנשטיין, ירושלים תשנ"ה, עמ' ל – לג (אות כב), ובעיקר דברי ראבי"ע הרב למד בדיוק ההפוך ממה שכתבנו כאן בשמו!

¹¹ הרב זצ"ל הפנה לדברי הנצי"ב, העמק השאלה, שאילתא קמג, אות א, שכבר עמד על מחלוקת זו.

ה) הרב הוסיף על דברי סבו שחובת הזכירה אינה מטילה חובת הלל והודאה, ואילו סיפור מחייב בהלל ובהודאה: "לפיכך אנו חייבים להודות להלל..."¹².

ו) ביחס לדברי רבן גמליאל ש"כל שלא אמר ג' דברים לא יצא ידי חובתו. פסח, מצה ומרור..."¹³, הרמב"ן כתב: "ולא שיהא צריך לחזור ולאכול פסח מצה ומרור"¹⁴. הרב הסביר שלדעת הרמב"ן לא יצא ידי חובתו במצה ומרור ואין כאן מצווה שלימה. לפי הרמב"ן, אם זהו דין בסיפור יציאת מצרים, מובן שצריך להסביר את המצוות. נמצא, שלפי הרמב"ן יש שני דינים באכילת מצה: א) קיום אכילה. ב) האכילה היא גם קיום של סיפור יציאת מצרים. סיפור יציאת מצרים הוא לאו דווקא בפה, הוא מתקיים גם על ידי מצוות הלילה. לפי הרמב"ן, רבן גמליאל בא לחדש דין שאם לא באר את טעמי הדברים לא יצא ידי מצווה בשלמותה, שהרי חסר קיום סיפור יציאת מצרים באכילת מצה שלו. בפרשת בא (שמות יב, מג) כתוב "זאת חוקת הפסח", ובכל זאת יש טעם. הטעם אינו שייך לחובת האכילה כשלעצמה, אבל הטעם שייך לקיום סיפור יציאת מצרים.¹⁵

ז) בזכירה אין בו קיום של תלמוד תורה, ואילו ביציאת מצרים יש קיום של תלמוד – יש חיוב לתלמוד את הלכות הפסח. (הבדל זה הודגש בשיעור הנ"ל ב'מוריה' אור לראי בניסן תשל"ד).

ובליל פסח, כשיש מצוות סיפור יציאת מצרים, מתעוררת השאלה: האם יש חיוב להזכיר את יציאת מצרים? טען הרב (מסורה, יב, תמוז תשנ"ו, עמ' כג) שבלייל פסח אין מצוות הזכרה, מכיוון שמצוות הסיפור היא יותר גדולה מהזכרה ולכן מצוות סיפור יציאת מצרים בליל ט"ו מפקיעה את המצווה להזכיר את יציאת מצרים בלילה זה (או לכל הפחות כוללת אותה). לפי זה, הסביר הרב (בצירוף דברי הרמב"ם שאין זכירת יציאת מצרים מצווה נפרדת בתרי"ג המצוות אלא חלק מקריאת שמע, קבלת עול מלכות שמים ועול מצוות) שלפי התוספות, מצוות סיפור יציאת מצרים ממשיכה עד שחל חיוב

¹² השווה לדברי הרב בספרו שיעורים לזכר אבא מרי ז"ל, ח"א, ירושלים תשמ"ג, עמ' ב-ג, הע' 4. ראה עוד בהגדה של פסח: שיח הגרי"ד (לעיל הע' 10), עמ' לז-לח (אות כ"ז).

¹³ מלחמות ריש ברכות בסוגיה דוותיקין היו גומרים אותה עם הנץ החמה (בב, בדפי הרי"ף).

¹⁴ הוספתי הבדל זה על פי דברי הרב בספרו שיעורים לזכר אבא מרי ז"ל (ח"ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' קסא ואילך). ראה עוד במועדי הרב: שיעורים מפי השמועה של... הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק זצ"ל על המועדים, ערוך עיי' ש"ז פיק, רמת-גן תשס"ג, עמ' 151-152.

אחר – קבלת עול מלכות שמים – ואז ממילא נפסקת מצוות סיפור יציאת מצרים.

הרב הזכיר לעיל שמיד אחרי הסיפור של החכמים המסובים בבני ברק, בעל ההגדה הביא את משנת ראבי"ע "הרי אני כבן שבעים שנה". מה הקשר בין דברי המשנה לבין הסיפור של המסובין בבני ברק? לדעת הרב רצונו של בעל ההגדה לחדד את ההבדל בין סיפור יציאת מצרים לבין זכירת יציאת מצרים, ולהדגיש שיש זמנים שונים לקיומן.

"והיא שעמדה"

אחרי שבעל ההגדה מסר מתי מתחיל זמן סיפור יציאת מצרים, הוא המשיך בקיום דברי המשנה: "מתחיל בגנות ומסיים בשבח" (פסחים קטז,א): "מתחלה עובדי ע"ז היו אבותינו ועכשיו קרבנו המקום לעבודתו, שנאמר (יהושע כד) ויאמר יהושע אל כל העם כה אמר ה' אלהי ישראל בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם תרח אבי אברהם ואבי נחור ויעבדו אלהים אחרים". אמנם תרח היה אביו של אברהם אבינו, אבל אברהם עצמו התגייר ולכן מה השייכות ביניהם? מה התכוון יהושע לומר כאן? הרב הסביר שאב כאן הוא האב הטבעי, האב הביולוגי. מתחילה היתה אבהות ביולוגיות, אבל "עכשיו קרבנו המקום לעבודתו". מעלת האבהות השתנה, וכעת אברהם הוא אב המון גוים. כעת "אבי" הוא ה"רבי" שמביא אותו לחיי עולם הבא. "תרח אבי אברהם ואבי נחור", הוא היה האב הביולוגי, אבל "ואקח את אביכם את אברהם" – עכשיו אברהם אבינו הוא אביכם, הרבי שלכם. "מעבר הנהר" – אברהם הוא העברי, מעבר הנהר, הוא האב הרוחני, הרבי של כלל ישראל.

בעל ההגדה המשיך עם דברי יהושע: "ואקח את אביכם את אברהם מעבר הנהר, ואולך אותו בכל ארץ כנען וארבה את זרעו ואתן לו את יצחק ואתן ליצחק את יעקב ואת עשו ואתן לעשו את הר שעיר לרשת אותו ויעקב ובניו ירדו מצרים". למה לא כתוב: "ואתן ליעקב את ארץ כנען לרשת אותו". הסביר הרב ש"הר שעיר" – זו ההיסטוריה של הגוי. "ויעקב ובניו ירדו מצרים" ליצור את האופי וההיסטוריה של עם ישראל.¹⁵ כעת בעל ההגדה

¹⁵ עיי פרש"י בחומש על הפסוק וילך אל ארץ מפני יעקב אחיו שרמוזה כאן סיבת יציאתו של עשו – חדרושה לקיים את הישטר – כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדות ועינו אותם וכי' כתנאי לזכיה בארץ. וראה בענין זה בחיי הגרי"ז על התורה (סטנסיל) ליהושע כד, ד). הערת עורך.

היה צריך לומר מיד "צא ולמד מה ביקש לבן הארמי לעשות ליעקב אבינו..." כדי לתאר את ההיסטוריה. אך בעל ההגדה הפסיק הסיפור כדי לומר "ברוך שומר הבטחתו לישראל עמו, ברוך הוא", וכן "והיא שעמדה". אם לא הייתה שום הבטחה, אזי קיום האומה היה קשה, שהרי ההיסטוריה שלנו איננה פשוטה כמו זו של עשו, אולם יש השגחה המעוגנת בהבטחה. זה המקור לתולדות ישראל – "והיא שעמדה". ה' הבטיח שהיהודים לא יושמדו במצרים – "ברוך שומר הבטחתו לישראל עמו, ברוך הוא, שהקדוש ברוך הוא מחשב את הקץ". רק הקב"ה, יכול לחשב את הקץ. מודים אנו לה', שהרי אותה הבטחה של קיום עם ישראל היא עבורנו, ולכן מפסיקים את סיפור יציאת מצרים באמירת "והיא שעמדה" כדי להודות להקב"ה, שהרי זו הזרוע הנטויה, ההשגחה הפרטית על כלל ישראל.¹⁶

בהזדמנות אחרת הסביר הרב, שהקטע "והיא שעמדה" כולל את המשפט: "שלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותינו אלא שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותינו, והקדוש ברוך הוא מצילנו מידם" ומתייחס לשאלה שהזכרנו לעיל, מה הקשר שלי ליציאת מצרים?

יציאת מצרים איננה רק הסבר לזהותנו היהודית הנוכחית – אלא נגזר עלינו להתנסות ברדיפות דומות אף בימינו אנו. אנחנו לא רק יודעים היסטוריה, אלא חיים אותה מחדש, המאבק על זכות קיומית של מדינת ישראל ועל ביטחונה הוא הנוסחה המודרנית של ניסיונו במצרים. הפרעונים של ימינו יותר מסוכנים מהעריצים העתיקים, מפני שאמצעי ההשמדה העומדים לרשותם איננם יותר. כאשר אנו קוראים את סיפור יציאת מצרים, אנו מעלים נגד עינינו ביתר שאת את מצבנו הקשה בזמן הזה, ואנו מוסיפים: "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים... לא את אבותינו בלבד גאל הקב"ה, אלא אף אותנו גאל עמהם".

מה שקרה לנו בעבר, משמש לנו ציון דרך גם בהווה. השחרור מן העריצות והמאבק על החופש הם הסיפור של תולדות ישראל בשלמותן. רק לאחר הזדהות אישית עם יציאת מצרים יכולים אנו

¹⁶ בשיעור הוסיף הרב שאנחנו מודים לקב"ה אף על הייסורים שלפני הגאולה. עיין במה שכתב בעל בית הלוי בדרשות על התורה, לפרשת בשלח, ומועדי הרב, עמ' 148.

להמשיך באמירת ההגדה ולהודות לה' באמת ובתמים על נסיו בעבר
ובהווה.¹⁷

בשיעור נוסף הסביר הרב שהמנהג הוא להגביה את הכוס באמירת "והיא
שעמדה". למה? הכוס מסמלת את הייעוד ונצחיות היהודים – נצח ישראל,
וכמו שכתוב תהלים (קטז, יג): "כֹּס יְשׁוּעוֹת אֶשָּׂא וּבְשֵׁם ה' אֶקְרָא". בליל
הסדר מזכירים את השייכות של מאורעות היסטוריות, וחוויות מאורעות
אלו עם מחזור של סכנה וגאולה המאפיין את תולדות ישראל.¹⁸

על פי דברים אלו של הרב, מובן יותר מה שנאמר לעיל. מה שומר את כלל
ישראל בשעות הסכנה, שעות שעומדים עלינו לכולותינו? ה"זרוע הנטויה",
ההשגחה הפרטית על נצח ישראל, היא שעמדה ועומדת לנו ולאבותינו. לכן
אנחנו גם מגביהים את הכוס לשבח את הקב"ה בהכרת כל הטובות שעשה
לנו, ולשיר לפניו שירה חדשה הן על הגאולה ממצרים והן על כל הגאולות
שנעשו לנו במשך הדורות עד הקץ – ביאת הגואל במהרה בימינו!

¹⁷ הרב אברהם בית דין, פרקים במחשבת הרב י"ד הלוי סולובייצ'יק, ירושלים תשמ"ד,
עמ' 159.

¹⁸ שיעורי הרב [Shiurei HaRav: A Conspectus of the Public Lectures of Rabbi Joseph B. Soloveitchik], ערוך עיי"י אפשטיין, הובוקן, ניו דזירזי 1994, (עם חומר חדש), עמ' 40.